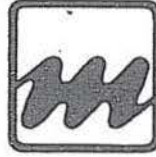

MARMARA ÜNİVERSİTESİ FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKLÜK ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

8

Kurucusu:
Hakkı Dursun YILDIZ

Mehmet AKALIN Armađanı

İstanbul, 1997

ROMAN VE ROMANCILIK

HİMMET UÇ*

Edebiyat tarihimizde 1890 yılının Nisan ve Mayıs ayları içinde, *Roman ve Romancılık* adı altında bir münakaşa cereyan eder. Münakaşanın önemli iki şahsı Ahmet Mithat Efendi ve Nâbizâde Nazım'dır. Diğeri ise İsmail Hakkı'dır.

Ahmet Mithat Efendi, Nâbizâde Nazım Bey'den "Romanların nasıl telif ve tercüme edilmesi lazım geleceğine dair mütalaasını beyan etmesini"¹ rica eder. Bunun üzerine Nâbizâde iki yazı kaleme alır. Bu iki makalenin adı da "Roman ve Romancılık"tır. Romancımızın, Roman ve Romancılık hakkındaki en geniş düşüncelerini bu iki makalede görmekteyiz. Nâbizâde bu makaleleri Nâbizâde adıyla değil de Râvi mahlasıyla kaleme almıştır. Bu yüzden bunlar gerektiğince dikkatı çekmemiş ve Nâbizâde'nin de roman hakkındaki düşünceleri sadece Karabibik önsözündeki cümlelere inhisar etmiştir.

Nâbizâde Nazım'ın bu iki makaledeki fikirlerine roman ve romancılık hakkında şartlar zinciri de diyebiliriz. Biz bu şartlara dış ve iç şartlar adını vererek inceledik. Dış şartlar romancının yetişmesini sağlayan, iç şartlar ise roman yazarken bağlı olacağı teknik şartlardır.

Dış Şartlar

Romanı Nâbizâde "hikaye-i muhayyele"² olarak tarif eder. Ancak romancımız bu hayale de bir ölçü getirir: "Roman hikaye-i muhayyele diye tarif olunmakta ise de, bu tahayyül fevkatabîa olursa roman değil kont, yani masal derecesine ineceğinden, romancı vukuât-ı muhayyelesini ve hiç

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

¹ Ravi, Roman ve Romancılık, T. H, N 3546, 1 Nisan 1890.

² Aynı Makale.

olmazsa, esaslarıyla tesiratını âlem-i maddiyattan vakâyi-i cariyeden ahz ve istinbat mecburiyetinde bulunur"³. Gerek *Zola*, gerek *Flaubert* romanın yapısına ve vaka örgüsüne hayali yakıştırmazlar. Hatta *Zola*, *Flaubert* için "kuvve-i hayaliyesine hiç bir şeyi medyun olmayı tecviz etmez."⁴ der.

Dış şartlardan birisi "Menazır-ı hayatın kâffesine vukûf"⁵ şeklinde ifade edilen müşahadedir. Hayatın bütün safahâtını bilmeyi Ahmet Mithat Efendi imkânsız görmüş olacak ki, buna itiraz eder. Nâbizâde de bu şartı mutlak olmaktan çıkartarak şöyle der: "Menazır-ı hayatın kâffesine az çok vukûfa vabeste"⁶ Bir diğer şart romancının araştırma heveslisi olmasıdır. Romancının "Kuriyozite dedikleri meyl-i tecessüs yani merak hissetmeksizinin romancılığa süluka hazırlanması beyhudedir."⁷ Böylece romancılık romancının "âlem-i hayatın her köşesine, her bucağına girip çıkmış ve bu âlemleri onların sahip ve müdavimleri kadar tanımış olmasına mütevakkıftır ki, hikâye ettiği vukuâtın sıhhati kariinin vukuât üzerine teveccüh-i hissiyatı mümkün'ül husul olsun"⁸ Yani sıhhatli gözlem okuyucuyu da etkileyecektir.

Nâbizâde'nin bu düşüncesi realist ve natüralist mektebin vesika ve tetkikçiliğiyle izah edilir. Balzac, *Flaubert* ve *Zola* için vesika, muhayyileye bir telkin ve yine muhayyilenin aşırılıkları için bir fren vazifesi görür.⁹

Dış şartlardan biri de romancının ilmî malumatını geliştirmesidir. "Bilcümle ulûm ve fûnûnun hiç değilse mukaddematına, başka olarak hemen bilcümle hıref-ü sanayie kabataslak olsun kesib-i vûkuf uğrunda ömür sarf edecektir."¹⁰ Bu şart da yine realizm ve natüralizmdeki ilmî roman özelliğine bağlanır. Auguste Comte, aydınlık çağı filozofları ve fikir adamlarının çalışmaları batıda hristiyanlığın taasubunu dağıttı. Bu pozitivist meyiller romancıyı da istila etti. Bunun ilk tezahürü *Flaubert*'i

³ Aynı Makale.

⁴ Halit Ziya Uşaklıgil, *Hikâye*, s. 52.

⁵ Râvi, *Roman ve Romancılık*, T.H,N 3546, 1 Nisan 1890

⁶ Aynı Makale, T.H,N 3551 7 Nisan 1890

⁷ Aynı Makale.

⁸ Aynı Makale.

⁹ P. Martino, *Fransız Natüralizmi*, s. 69.

¹⁰ Râvi, *Roman ve Romancılık*, T.H,N 3546, 1890.

etkiledi. Realist ve natüralist roman çok zaman bazı ilmi iddiaların isbatı yolunda kaleme alındı .

Bir şart da muhiti çok geniş tutulmuş bir seyahattir."Öyle seyahat ki her mevkiin mahsusatından olan suret-i taayyüş ve hisiyatına vakıf olmak şartıyla"¹¹ gerçekleşecektir. Buna bizden bir örnek de verir romancımız. Yörüklerle dair bir roman yazmanın ne şekilde olacağını anlatır."Derhal mesela Konya vilayet-i celilesine kadar gidip, Teke sancağı dahilinde bir kaç hafta seyahat etsin, gecelerce yörük çadırlarında yatsın, saatlarca yörük beyleriyle falan konuşsun, yörüklerin çadırlarını, obalarını, köylerini, kıyafetlerini, ahlâklarını, hissiyatlarını suret-i maişetlerini tafsilatıyla öğrensün de, ondan sonra kaleme sarılsın"¹² Nâbizâde bu makaleyi yazdığından kısa bir süre önce Antalya'dan- o gün Teke Sancağı- dönmüştür. Ve Karabibik hikâyesini o ölçüler içinde yazmıştır. Seyahat şartı da realizmin esaslarından biridir. Flaubert "bir mahalli tasvir etmek lazım gelirse orada biraz yaşamalıdır"¹³ der. Zola'nın hassasiyetini de Nâbizâde anlatır:"La Bete Humaine (Hayvanlaşan İnsanlık) romanını yazabilmek için Fransa'nın Garp Şimendiferleri idaresinden Paris'ten Havr'a kadar bir lokomotif dahilinde seyahatine müsaade istemiş ve kumpanya tarafından bu teklif kemâl-i tehâlük ve tefâhürle kabul edilmiş bulunması misalini irade edebilirim. La Bete Humaine romanı Paris'ten Havr'a kadar mümted olan şimendifer hattı üzerinde şimendifer memurin ve hademesi meyanında güzeran etmiş bir vakayı musavvirdir ki şöyle bir nazar-ı sathi ile bile okunduğu halde böyle bir eserin şimendiferciliğe ve şimendiferlere dair bir vukûf-ı tam ve kâmil sayesinde ancak vücuda getirilebileceğine hükmolunur."¹⁴ Hatta Nâbizâde, Ahmet Mithat'ın Hüseyin Fellah ve Hasan Mellah romanlarını bu seyahat eksikliğinden dolayı tenkit eder. Nâbizâde ancak bu şartlara riayetden sonra romancıya küçük hikâyeler yazma izni verir. Mithat Efendi, romancının daha hazırlık safhasında bu kadar seyahate önem vermesini yadırgar. Bunun üzerine Nâbizâde bu şartı "Hin-i hacet" yani ihtiyaç duyulduğunda şartına bağlar.¹⁵

¹¹ Aynı Makale.

¹² Râvî, Roman ve Romancılık, T.H,N 3551, 7 Nisan 1890.

¹³ Halit Ziya Uşaklıgil, Hikâye, s. 53.

¹⁴ Râvî, Roman ve Romancılık , T.H,N 3551, 1890.

¹⁵ Aynı Makale.

İÇ ŞARTLAR

Teknik Konular

Romancımız, romancının tasvir, tasavvur ve vaka hususunda uymak zorunda olduğu kaideleri de belirler. Romancı olaylara nasıl bakacaktır. Bunu romancımız " Vukuâtı cereyan-ı tabiisine tam mutabık olarak tasvir etmek, vukuâta kuş bakışı bakmamak"¹⁶ şeklinde anlatır. Aynı konuya hikâyecimiz Karabibik önsözünde de temas eder. Burada konu realist romancıların bakış açısidir. "Vukuâta renkli gözlükle bakmazlar, kendi asıl gözleriyle bakarlar. Bu nazarla peyda edecekleri hükümler sırf zati, yani kendilerine mahsus olacağı ne kadar tabii ise adetın, tabiatın fevkinde olmayacağından makbul bulunması dahi o kadar tabiidir."¹⁷ Ayrıca romancı anlattığı âleme karşı tarafsız bir tavır almalıdır. "İşin içine asla kendi hissiyatını katmamak, tasvir ettiği âlemin hissiyatını tağlit ve tağyire uğraşmamalıdır."¹⁸ Bunun mahzurlarını ve vak'aya vurduğu darbeyi yine romancımız anlatır. Örnekleri yine Mithat Efendi'dendir. "Hissiyat ve efkâr-ı zatiye iradı vakâyiin cereyan-ı tabiisine sekte ve hanel vereceği cihetle, Kırk Ambar romanlarının hemen hiç birisine bu nokta-i nazardan dahi roman ıtlakına imkân görülemez sanırım. Vakıa kariilerinin hissiyatını aza-yı vak'a ile zat-ı vak'a üzerine celb ve ceme çalışmak romancının vazifesi ise de, u vazifeyi tasvir-i vak'ada göstereceği meharete sayesinde ifa etmek lazım olup, yoksa sahifelerce efkâr ve müteaalatı-ı indiyeye ve felsefiye ile bu muvaffakiyete vusülünün imkânı yoktur. Gayeti celb-olunmak istenilen hissiyat ve teveccühat yorulmuş, til edilmiş, kaçırılmış olur."¹⁹

Realist ve natüralist romanın bir diğer özelliği, roman vakalarının son derece basit olmasıdır. "Bovary'de vak'alar günlük hayatın seyrine uygun bir gelişme gösterir, sadelik roman kahramanlarının iç ve dış dünyasını, duygu ve hareketlerini istila etmiştir. Bu yüzden Madame

¹⁶ Râvî, Roman ve Romancılık, T.H,N 3546 1 Nisan 1890.

¹⁷ Nâbizâde Nazım, Karabibik, s.4

¹⁸ Râvî, Roman ve Romancılık, T.H,N 3546, 1 Nisan 1890.

¹⁹ Aynı Makale

Bovary realizmin de natüralizmin de başta gelen kitabıdır."²⁰ Nâbizâde sadeliği de romancı için bir prensip olarak kabul etmiş bunu" vukuâtın tasviratında "fevkalade iltizâm-ı sadegilik" cümleleriyle²¹ ortaya koymuştur. Sadeliğin önemli bir yanı da romanın masalla karışmasını engellemektir." Bir eser roman nam ve derecesini atlayıp da masal derecesine varmak için vukuâtının sade ve basit olması lazımdır."²² Bu basitlik Zola'da daha değişik bir seviye kazanır. Ünlü romancı Stendhal'le ilgili eleştirilerinin birinde "hayat bundan basittir"²³ der. Nâbizâde bu sadeliğin aşılması manasına gelen mübalağayı da vak'aya yanaştırmaz ve bu gözle Jules Verne ve Mithat Efendi'nin bazı romanlarını eleştirir. "Mesela Lülü Esfer ve Monte Cristo ve Hasan Mellah gibi romanlar mübalağanın derecesini tecavüz etmiş olduklarından bunları roman saymamakta haklı değil miyim?"²⁴ Mithat Efendi Nâbizâde'nin Jules Verne'in romanlarına karşı çıkmasını yadırgar ve "Esasları sefalet ve fûnûna ait roman yazmakta Jules Verne üstad-ı kâmil tanınmıştır. Bu da realizmin vadisindeki romanların bir sınıfıdır."²⁵ der. Nâbizâde ise buna karşı : "Cidden söylüyorum ki bu adam romancı namına nisbet edilemez."²⁶ der.

Romanda Gaye

Nâbizâde romanın gayesini "Roman mütalaasından maksad eğlence içinde ahlâk dersi almaktır"²⁷ şeklinde belirler. Bu telakkide romancımız Namık Kemal'le birleşir. İntibah sahibi "İnsan öyle kuru kuruya meviza dinlemeye kani olmuyor, eğlenerek istifade etmek istiyor"²⁸ Nâbizâde başka bir değerlendirmesinde romanın vukuâtının da bu gayeye hizmet etmesini ister. "Romanın vukuâtının zımında terbiye-i vicdaniyeye hizmet edecek bazı ibretler bulunmalıdır"²⁹

²⁰ P. Martino, Fransız Natüralizmi, S. 15

²¹ Râvi, Roman ve Romancılık, T.H,N 3546, 1 Nisan 1890

²² Aynı Makale

²³ György Lucas, Avrupa Gerçekçiliğine Giriş, s 124

²⁴ Râvi, Roman ve Romancılık, T.H,N 3546, 1 Nisan 1890

²⁵ Ahmet Mithat, T.H,N 3547, 3 Nisan 1890

²⁶ Râvi, Roman ve Romancılık, T.H,N 3551, 7 Nisan 1890

²⁷ Ravi, Roman ve Romancılık, T.H,N 3546, 1 Nisan 1890

²⁸ Namık Kemâl, İntibah s 5

²⁹ Râvi, Roman ve Romancılık, T.H,N 3546, 1 Nisan 1890

Nâbizâde, Natüralizm ve Zola

Bizde Beşir Fuat'la başlayan natüralist düşünce halkası Nâbizâde ile birleşir. Daha sonraki yıllarda Hüseyin Rahmi ve Yakup Kadri ile devam eder. Beşir Fuat sadece natüralizmin felsefî temelleri üzerinde durur. Onun müdafaasını yapar. Zola'yı beğenir. Ama Nâbizâde düşüncelerini teoride bırakmaz. Hikâye ve romanlarıyla bu düşünceleri uygulamaya çıkarır. Diğerlerinde kısmen olsa da Karabibik ve Zehra'da tamamen natüralist bir yol izler. Natüralizmin Fransa' da kuvvetle hüküm sürdüğü yıllar 1887 ile 1890 yılları arasındır. Nâbizâde bu parlak yılların yerini iflasa terk edeceği yılların arefesinde bu fikri savunur. Fakat romancımızın ömrü natüralizmi bırakan Zola'nın değişik bir felsefeyle roman yazdığını görmeye yetmemiştir.

Nâbizâde, natüralizm ve Zola ile yakından fikrî bağlantıları olan bir romancıdır. Mithat Efendi, Nâbizâde'nin ilk makalesine karşı yazdığı yazıda " yazacakları romanları âlem-i maddiyattan yani vakâyi-i cariyeden alan sınıfın piri olarak " Zola'yı ileri sürer. " Ancak Zola acaba menazır-ı hayatın her köşesine, her bucağına girip çıkmış mıdır?" sorusunu Nâbizâde'ye yöneltir. Cevabı da bir şarta tabi tutar "Suale cevap vermek için Emile Zola'nın âsârında işaret bulunmalıdır." Devamla Mithat Efendi, Zola'nın işlediği konuları da "işte Zola budur" der gibi sıralar." Mumaileyhin âsârında ise fuşş âlemiyle bir de Paris'in bir dereceye kadar Fransa vilayetlerinin esâfil-i ahalisi âlemlerinden başka menazır-ı hayat göremiyoruz."³⁰

Nâbizâde " Maksadın Emile Zola'yı müdafaa değil" şeklinde ihtiyatlı bir ifadeyle başlayarak, Zola'nın mesleğini açıklar" Zola bir meslek intihab etmiş. Raugan Mavguart namı altında bir roman külliyatı tertibine kalkmış ki, bu romanda ikinci İmparatorluk Zamanında Bir Familyanın Tarih-i tabii ve Medenisini olanca tafsilatıyla tasvirini esas maksat ittihaz eylemiş, geçende neşrettiği La Bete Humanie -Hayvanlaşan İnsanlık- bu külliyatın on sekizincisidir. İnsaf ile söylenecek olursa bu külliyat içinde Fransa'nın ahlak ve sanayii hülasa edilmiş olduğu itiraf olunur. Mesela Nana ile tiyatrolar ve tiyatro aktör ve aktivistlerinin hususiyat-ı ahvali tasvir edilmiştir. Pot Bouille -Tencere Surat- Paris apartman âlemlerini tasvir

³⁰ Ahmet Mithat T.H,N 3547, 3 Nisan 1890

eder. La Terre -Toprak çiftçilerin her türlü hissiyat ve ahlâkını gösterir. La Bete Humaine şimendifer âlemlerini tasvir eder ve hakeza..."³¹

Nâbizâde Nazım, Mithat Efendi'nin Zola'nın eserlerini sadece safahet ve fuhuşla dolu şekilde ifade edişine karşı çıkar." Şimdi şu misallerdeki vukuâtın hep bir manzara-i hayattan ibaret olduğu iddia olunmaz ya. Çünkü Mesela La Terre -Toprak'da çiftçilerle, köylülerin hem meayibi, hem mehasini tasvir edilmiştir. Külliye fuhşiyattan bahis sayılamaz. Mesela, Reve Hülya- eserinin nezahet-i ahlâk ve adaba nümune olacağını, Emile Zola'nın eserleri hep bir manzara-i hayatiyeyi gösterir demek hakikat büyük bir insafsızlık olur."³²

Natüralistlerin gerçekçilik anlayışı fizyolojiye dayanan insanın arzularının tezahürlerini hiç bir ahlakî yasağa uymaksızın teşhir etmektir. Diğer gerçekçilerden ayrıldıkları en önemli nokta budur. Zola'nın Therese Raquin'de beyanname mahiyetindeki önsözü şöyle der: "Ben karakterleri değil mizaçları işledim. Bütün bu kitap bu noktada toplanmıştır. Her iki kahramanın aşkları ihtiyacın tatminidir. İşledikleri cinayet yasak aşklarının bir sonucudur. Nihayet vicdan azapları adını vermek zorunda kaldığım şey basit bir uzvi düzensizlikten ibarettir. Roman dikkatle okununca her bölümün merak uyandıran bir fizyoloji vakası olduğu görülür."³³ Bu cümlelerde insanın manevî yapısı ve insan hayatına müdahaleleri reddedilmiştir. Vicdan azabının Zola'nın dilinde tarifi "basit bir uzvi düzensizliktir" Nâbizâde, Hasba hikâyesinin önsözünde Zola'nın bu kanaatini benimsemiştir. Hikâyede Behzat kırkını aşmış bir erkektir. Hasba ise küçük bir kızdır. Nâbizâde bu iki roman kişisi arasındaki aşkı savunur:" Hasba'yı sevebilmek için mutlaka bir sinn-i münasib tayin olunamaz. Kalbin tahassüsü için bir hat bir sinn tayini müşküldür, bunu gerek tecrübe, gerek yine tecrübeye mestenid olan fizyoloji tasdik ediyor."³⁴ Bu satırlar Nâbizâde'nin natüralist anlayışla en belli şekilde kaynaştığı satırlardır.

Natüralistler fizyoloji ilmine düşkündürler. Natüralist romancı adeta bir hekimdir. Beşir Fuat natüralist romanın bu felsefî temelini "Vukuâtı

³¹ Râvi, Roman ve Romancılık, T.H,N 3551, 7 Nisan 1890

³² Aynı Makale

³³ P. Martino, Fransız Natüralizmi, s 25

³⁴ Nâbizâde Nazım, Hasba, s 48

idare hususunda iki şeye ziyadesiyle itna olunmak icab eder ki, biri istidad-ı fitrî influence hereditcine, diğeri için de yaşanılan âlemin tesiri infulence desmilleux."³⁵ Nâbizâde'nin roman anlayışını meydana koymada büyük bir vazife üstlenen Ahmet Mithat Efendi, son olarak ondan roman hususunda kaynak kitaplar ister. Nâbizâde'nin Mithat Efendi'ye bu hususta tavsiye ettiği kitaplar romancımızın natüralist romanın kaynak eserlerinden haberdar olduğunu gösterir. Buraya kadar olan düşüncelerinin kaynağı da bu eserlerdir. Nâbizâde, Mithat Efendi'ye "Emile Zola'nın Mes Haines (1866) ve Le Roman Eksperimentale (1880) Les Romanciers Natüraliste (1881) gibi eserlerine müracaatla güzel romanların neler ve romancıların kimler olduğu hakkında malumat-ı mufassalaya destres olunabileceğini beyan ederim."³⁶ Bu eserlerle Nâbizâde roman anlayışını natüralizmde noktalar.

Dönemin Roman Düşüncesi ve Nâbizâde

Mithat Efendi'nin vesile olduğu Roman ve Romancılık münakaşası Nâbizâde'ye bakan yönüyle Natüralist roman anlayışının müdafaasıdır. Nâbizâde iki makale yazarak çekilir. Ahmet Mithat Efendi ona mukabil yazılar yazar. İsmail Hakkı pek de ölçülü olmayan bir dil ile münakaşaya katılır. Mithat Efendi'ye yazdığı makalesinde Nâbizâde'yi alaycı bir dille eleştirir. " Bir de acizleri kendi aczimi ve noksanımı her kesten iyi bilip öyle Aleksandre Duma, Emile Zola gibi bir kaç Fransız muharririnin ismini öğrenince, Arap edebiyatına tamamen vakıf sanan ve şiir namına bir kaç satır yazabilince, artık Victor Hugo oldum zannıyla, en muktedir üdebamızı tenkit etmeğe kalkışan zevât gibi hodşinas olmadığundan"³⁷

Mithat Efendi, İsmail Hakkı'ya karşı yayınladığı cevapta, onun romanla ilgili tetkikini takdir eder. Ancak Râvi yani Nâbizâde'nin de ülkemizdeki roman düşüncesine yaptığı hizmeti de inkâr etmez. "Maahaza Râvi'yi de müstahak olduğu derece-i şükrandan mahrum edemem. Elbette tahattur buyurursunuz ki, çend sene evveline kadar erbâb-ı kalemimizin en büyük kısmı romancılığı bir nevi çocuk oyuncağı yahut maskaralık addederek, meslekte bulunanları ve hususiyat-ı tamme ile abd-i acizi

³⁵ Beşir Fuat, Viktor Hügo, s 187

³⁶ Râvi, Roman ve Romancılık, T.H 3551, 7 Mart 1890

³⁷ İsmail Hakkı, T.H,N 3555, 11 Nisan 1890

istihkar ve istihfaf yolunda zerafetperdazlıkta bulunuyorlardı. Râvi ise bu istihkarlara, istihfaflara karşı romancının yakasından yakaladığı gibi allamelik mertebesini de aşırarak o kadar illiyine çıkarıverdi ki, vakıa o mertebeye nev-i beşerin menzile-i acizinden baktığı zaman hiç bir kimsenin vasıl olamayacağını hükme kadar efkâr-ı kariîne yol açtı."³⁸

Nâbizâde, döneminde romanı ciddi bir tür olarak bakılmasını sağladığı gibi, Ahmet Mithat Efendi'nin natüralist roman vadisinde yazdığı Müşahedat romanını kaleme almasına da sebep olmuştur. Bunu Mithat Efendi romanının önsözünde anlatır. " Bu yaz romancılığa ve romanlara dair bir münakaşa açılmıştı. Münakaşaya iştirak edenlerin bazılarının anlattıkları doğru olmak yazım gelirse beş on asırda bir kaç milyar insan arasında, bir romancının bile çıkmaması gerektiğine hükmetmek lazım gelirdi. Bunula beraber yine ol kalem sahipleri natüralist denen romancıları nasılsa romancı olabilmeye kabil bularak, roman denilen şeyin de o meslek üzerine yazılan eserlerden başka hiç bir eserde bulunamayacağına kanaat etmişlerdi."³⁹ Bu ifadelerde kastedilen Nâbizâde'dir. Mithat Efendi romanının günlük müşahadelerden oluştuğunu belirtir. " Tabii romanlardan natüralist bir nümune olmak üzere takdim ediyorum. Teşkil eylediğim vakalar günlük müşahadelerdendir. "⁴⁰

Nâbizâde Beşir Fuat'ın yalnız teorisinde kaldığı natüralist düşüncüyü daha da geliştirmiştir. Bizzat natüralist romanı savunmuş, o yolda eserler yazmış, başkalarına da o vadide eserler yazdırmıştır.

³⁸ Ahmet Mithat, Ahbar-ı Asara Tamim-i Enzar, T.H,N 3556, 13 Nisan 1890

³⁹ Ahmet Mithat, Müşahedat, s. 18

⁴⁰ Aynı kitap, aynı ser